

Андрэй Блінец

Нясвіжскі замак у міжваенны перыяд (1921–1939)

На пачатку XX ст. Нясвіжскі замак намаганнямі Антонія Вільгельма Радзівіла і яго жонкі Марыі Дароты з дому дэ Кастэлян вярнуў сабе статус аднаго з культурных цэнтраў на землях былой Рэчы Паспалітай. Аднак перыяд росквіту аказаўся нядоўгім. Пачатак Першай сусветнай вайны і наступныя падзеі прывялі да таго, што княжацкая рэзідэнцыя пачала выконваць раней неўласцівыя ёй функцыі. З лета 1914 г. у некаторых замкавых памяшканнях дзейнічаў расійскі вайсковы шпіталь, у 1917 г. у палацы адбываліся франтавыя з'езды і працавалі разнастайныя армейскія камітэты. У тым самым годзе 16-ы ардынат Антоній Альбрэхт Радзівіл быў вымушаны разам з сям'ёй пакінуць неспакойную прыфрантавую паласу і выехаць за граніцу. У 1918 г. у замку размясцілася нямецкая акупацыйная адміністрацыя, а зімой 1919 г. яго заняў чэкісцкі атрад пад камандаваннем нейкага «таварыша Салдатава». Апошні атабарыўся ў радзівілаўскай рэзідэнцыі, нібыта князь часоў феадальнай вольніцы, і наклаў на горад кантрыбуцыю ў некалькі дзясяткаў тысяч рублёў. Урэшце рэшт дайшло да адкрытага сутыкнення паміж ротай, вернай мясцоваму рэвалюцыйнаму камітэту, і чэкістамі, вынікам чаго сталі раззбраенне апошніх і арышт Салдатава. Падчас следства высветлілася, што з замка зніклі некаторыя габелены, помнікі мастацтва і «каштоўныя рэчы, якія не падлягаюць ацэнцы»¹. Нестабільнае становішча наступных гадоў таксама не спрыяла захаванню культурных каштоўнасцей, якія належалі роду Радзівілаў.

Перыяд няўпэўненасці скончыўся ў 1921 г. пасля падпісання Рызжскага мірнага пагаднення і ўсталявання савецка-польскай мяжы, якая праходзіла ў васьмі кіламетрах на ўсход ад Нясвіжа. Неўзабаве ўладамі Польскай Рэспублікі быў праведзены пасляваенны перапіс насельніцтва, у матэрыя-

---

¹ Панасин, А. Красная Белоруссия. Новые легенды // Звезда – 1919 – 4 марта (№ 388) – С. 2.

лах якога значыцца «Замак Радзівіла» у складзе Ланьскай гміны Нясвіжскага павету:

«Будынак – 1, жыхароў – 95 (50 мужчын, 45 жанчын)».

Сярод іх 85 каталікоў і 10 праваслаўных. Цікава, што 24 насельніка замка назвалі сябе беларусамі, астатнія – палякамі¹.

У гэты час у Нясвіж вярнуўся і 36-гадовы Антоній Альбрэхт, які заняўся аднаўленнем гаспадаркі і фамільнай рэзідэнцыі. У выніку ўсталявання новай мяжы князь страціў значную частку даваенных уладанняў. На савецкім баку засталіся Цімкавіцкі ключ і Грэскае лясніцтва, плошча якіх складала 11 663 га ворнай зямлі і 32 700 га лясоў, або 36,7 % усіх колішніх зямельных уладанняў². Натуральна зменшыліся даходы княжацкай сям’і. Тым не менш Альбрэхт Радзівіл заставаўся адным з буйнейшых землеўласнікаў, аўтаргэтнай і ўплывовай асобай у арыстакратычных колах, а Нясвіжскаму замку было наканавана некалькі разоў прыцягнуць да сябе агульную ўвагу. Акрамя таго, ён быў натуральным цэнтрам грамадскага і культурнага жыцця павятовага горада. Замак даў прытулак не толькі гаспадарам і абслuze. У правым крыле (камяніцы) доўгі час размяшчалася Нясвіжская настаўніцкая семінарыя, для якой у горадзе проста не знайшлося адпаведнага будынку.

У падвальных памяшканнях камяніцы былі абсталяваны майстэрні, лабараторыі, пакоі для захавання гімнастычнага інвентара. На першым паверсе – залы для заняткаў фізкультурай і музыкай, кухня, вялікі хол для школьных урачыстасцяў і адпачынку. На перапынках паміж лекцыямі семінарысты маглі выходзіць на вал. У парку, які атачаў замак, праходзілі практычныя заняткі па прыродазнаўству. З княжацкай гаспадаркі для навучэнцаў бясплатна прывозілі малака. Штодзённая шклянка малака, якую выпівалі на вялікім перапынку ў рэкрэацыйнай зале, была абавязковым складнікам харчовага рацыёна. З цягам часу арганізавалі закупку свежых булчак. Напярэдадні свята Божага Нараджэння адміністратар замка Людвіг Наркевіч-Ёдка ад імя князя запрашаў усіх семінарыстаў на Вігілію.

¹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923 – Tom. VII. Cz. 1. Województwo Nowogródzkie – S. 43.

² Kozaczka, M. Ordynacja Nieświeńska w latach 1914–1924 // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1995. T. 2. – S. 34.

Агульная вячэра адбывалася ў асобнай зале, дзе стаялі сталы, накрытыя белымі абрусамі, на якіх былі расстаўлены разнастайныя стравы, абавязковыя аплаткі, хлеб, слодычы. Сямінарысты гатавалі т.зв. «радзівілаўскі боршч» і смажанага карпа ў жэле. Для каляднай елкі рабілі адмысловыя ўпрыгожванні. На ўрачыстасці прысутнічалі прадстаўнікі гарадскіх уладаў, настаўнікі нясвіжскіх школ¹.

Акрамя вучняў і выкладчыкаў семінарыі ў замку ўвесь час знаходзілася вялікая колькасць гасцей. Нясвіжанка Соф’я Нядзведзкая прыгадывала:

«Тагачасны ардынат князь Альбрэхт быў хворы на прагрэсуючы паралюш ног. Ён мала калі паказываўся на вуліцы, але замкавыя пакоі падчас яго знаходжання дома заўсёды былі поўныя гасцей. Шмат было такіх, якія жылі там месяцамі, як кажучь – трымаліся за панскую клямку, а іншых князь запрашаў з розных нагод. Ён прымаў у сябе палітыкаў, акцёраў, мастакоў, спевакоў і нават прыяцеляў з ЗША»².

Сярод частых гасцей выдзяляўся блізкі сябар князя палкоўнік Уладзіслаў Абух-Вашчатынскі, былы камандзір 10-га ўланскага палка, афіцэрам рэзервы якога быў залічаны Альбрэхт Радзівіл. У свецкіх колах палкоўнік быў вядомы тым, што меў чатырох дачок, якіх не мог выдаць замуж з-за адсутнасці пасагу. Нясвіжскі ардынат асабіста ўзяўся за вырашэнне гэтай праблемы. Ён зладзіў велічную ўрачыстасць з нагоды шлюбу Ірэны Абух-Вашчатынскай з багатым віленскім землеўладальнікам, які праходзіў ваенную службу ў 27-м уланскім палку ў Нясвіжы. Сукенку для нявесты прывезлі з Вены. У касцёл, дзе адбывалася вячэнне, можна было прайсці толькі па спецыяльных запрашэннях. Ад дзвярэй да алтара быў разложаны чырвоны дыван, уздоўж якога стаяла ганаровая афіцэрская варта з узнятымі ў гару шаблямі. А вясельныя ўрачыстасці на замку трывалі цэлы тыдзень³. З дапамогай Радзівіла астатнія дачкі палкоўніка таксама знайшлі сабе вартых мужоў.

¹ Igelska, A. Seminarium Nauczycielski w Nieświeżu // Nieświeskie wspomnienia. – Warszawa, 1999. – S. 125–126.

² Niedźwiedzka, Z. Ocalić od zapomnienia // Nieświeskie wspomnienia. – Warszawa, 1999. – S. 40.

³ Niedźwiedzka, Z. Ocalić od zapomnienia... s. 43–45.

Сталы прытулак у Нясвіжскім замку атрымаў і баявы таварыш У. Абух-Вашчатынскага дагестанец Хусейн Данагуі. Ён быў удзельнікам руска-японскай і Першай сусветнай вайны, а ў 1919 г. паступіў на службу ў 10-ы ўланскі полк. Пасля завяршэння баявых дзеянняў Х. Данагуі не мог вярнуцца ў савецкі Дагестан, і яго новым домам стаў Нясвіж. Сюды ён прыехаў амаль 80-гадовым старым. Каларытнага горца ў нацыянальнай адзёжы, з кінжалам, можна было бачыць у парку, дзе ён служыў вартаўніком. Радзівіл пастараўся забяспечыць ветэрану максімальна камфортныя ўмовы пражывання. Ён нават завёў уласную гаспадарку – некалькі коз і авечак. У 1933 г. Данагуі памёр і быў пахаваны на татарскім мізары ў Асмолава, недалёка ад Нясвіжа¹.

Для падтрымання статусу замка як цэнтра свецкага жыцця яго гаспадар часта ладзіў прыёмы і балі. Тут спяваў мужчынскі “Хор Дана”, самы папулярны канцэртны калектыў міжваеннай Польшчы, які аб’ездзіў з гастроямі палову Еўропы і 32 штаты ЗША; выступала оперная спявачка Станіслава Корвін-Шыманаўская, якая пела ў Парыжы, Рыме, Вене, Празе, Львове, Варшаве, Кракаве; даваў фартэп’яныя канцэрты нясвіжскі ксёндз-пробашч Мечыслаў Кубік. Замак наведвала зорка міжваеннага польскага кіно Ядвіга Смасарская (у 1936 г. яна выканалала галоўную ролю ў фільме «Барбара Радзівіл»)². У лютым 1935 г. па асабістым запрашэнні ардынаты ў замку спыняўся князь Манака Луі II³, які прыехаў у Беларусь, каб паляваць на ваўкоў⁴.

З урачыстых прыёмаў найбольш вядомым стаў бал, арганізаваны Альбрэхтам Радзівілам у 1930 г. Яго ўдзельнікі абавязаны былі быць апрануты строга па форме: мужчыны ў чырвоных фракках з вялікай белай хрызантэмай на лацкане, чорных штанах і белых кашулях (выключэнне зрабілі для дзейных афіцэраў, якім было дазволена прыйсці ў ваеннай

¹ Доного, Х. М. Доноговев Хусейн – из Ингушского полка в Войско Польское [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.gazavat.ru/history3.php?rub=7&art=788> – Дата доступа 25.08.2018.

² Niedzwiedzka, Z. Ocaliń od zapomnienia... s. 41.

³ Вясной 2017 г. копію фотаздымка Луі II, зробленага перад уваходам у Нясвіжскі палац, першы Пасол Беларусі ў Княстве Манака Павел Латушка уручыў разам з даверчымі лістамі кіраўніку дзяржавы Альберу II.

⁴ Блінец, А. У Нясвіж дзеля ваўкоў // Культура – 2017 – 1 ліпеня (№ 26) – С. 14.

форме), дамы – у чырвоных сукенках, трохі ніжэй калена, вялікіх белых парыках, з жамчужнымі каралямі. Чырвонае сукно, як і парыкі, было набыта ў Варшаве на сродкі ардыната, а лепшыя нясвіжскія краўцы пашылі з яго шыкоўныя фракі. Дарэчы, значную частку запрошаных на балъ складалі зусім не арыстакраты, а выкладчыкі мясцовых навучальных устаноў. Ініцыятар гэтай вечарыны Альбрэхт Радзівіл быў надзвычай задаволены эфектам і ўвесь вечар заслужана знаходзіўся ў цэнтры ўвагі¹. Нічога падобнага ў далейшым у замку не адбывалася. Адна з удзельніц балю прыгадвала, што пасля яго:

«...фрак майго мужа некалькі гадоў правісеў у шафе без выкарыстання, і, каб уратаваць ад молі, я пашыла з яго куртачку для нашага трохгадовага сына»².

Але самай гучнай падзеяй у міжваеннай гісторыі Нясвіжскага палаца стаў візіт маршала Юзафа Пілсудскага ў кастрычніку 1926 г. Афіцыйнай яго прычынай было названа жаданне кіраўніка польскай дзяржавы ўскласці крыж «Віртуці Мілітарь» на труну свайго ад’ютанта Станіслава Радзівіла, які загінуў у баях пад Кіевам і быў пахаваны ў фамільнай крыпце касцёла Божага Цела. Сапраўднай жа мэтай візіту стала імкненне дыктатара, які незадоўга перад тым здзейсніў дзяржаўны пераварот, схіліць на свой бок старую арыстакратыю – «крэсовых зуброў», як іх часам называлі. Для сустрэчы з Пілсудскім у Нясвіж прыехалі некалькі дзясяткаў прадстаўнікоў кансерватыўных колаў. Сярод іншага: ардынат давід-гарадоцкі Караль Радзівіл і ардынат альцікі Януш Радзівіл, князі Альгерд Чартарыйскі, Людвік Чацвярцінскі, Яўстах Сапега, граф Ежы Чапскі – старшыня Саюза палякаў за граніцай, Іпаліт Гецэвіч – старшыня Віленскага саюза землеўладальнікаў, графы Ежы Патоцкі, Ян Тышкевіч, Эмерык Гутэн-Чапскі, Юліуш Тарноўскі, журналісты і грамадскія дзеячы³. Урадавы лагер прадстаўлялі міністры Аляксандр Мейштовіч, Караль Незабытоўскі і наваградскі ваявода Зыгмунт Бечковіч⁴.

---

¹ Niedźwiedzka, Z. Ocalić od zapomnienia... s. 41.

² Niedźwiedzka, Z. Ocalić od zapomnienia... s. 41.

³ Piłsudski u Radziwiłła // Słowo – 1926 – 24 października (№ 249) – S. 1.

⁴ Tawroginski, B. Z dziejów Nieświeża. – Warszawa, 1937. – S. 170.

Прэм'ер-міністр Юзаф Пілсудскі прыехаў у Нясвіж раніцай у панядзелак, 25 кастрычніка¹. Пасля ўрачыстага набажэнства ў касцёле, ён усклаў ордэн «Віртуці Мілітарь» на труну Станіслава Радзівіла, а затым накіраваўся ў замак. Гаспадар прымаў высокага гасця на фоне партрэтаў сваіх славетных продкаў – Мікалая Радзівіла Чорнага, Рудага і інш. Для кіраўніка дзяржавы была арганізавана экскурсія па замкавых пакоях, падчас якой ён мог агледзець гетманскія рэгаліі, бібліятэку, архіў, арсенал і капліцу з абразам Радзівілаўскай (Ларэтанскай) Божай Маці². За абедам, які праходзіў у Вялікай каміннай зале, Альбрэхт Радзівіл прамовіў першы тост, у якім правёў паралелі паміж прыездам Пілсудскага і візітам караля Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага ў 1784 г. Таксама прамаўлялі алыцкі ардынат Януш Радзівіл, князь Яўстах Сапега, граф Ежы Чапскі і старшыня Нясвіжскага сельскагаспадарчага таварыства Рудольф Галавецкі.

Усе прамовы былі вытрыманы ва ўзнёсла-патрыятычным духу. Альбрэхт Радзівіл зазначыў:

«Сёння я шчаслівы ад таго, што мне выпаў лёс сустрэцаць у гэтых мурах увазрослай айчыны, пасля доўгіх гадоў няволі, першага маршала Найяснейшай Рэчы Паспалітай... Чакаем і верым у лепшае заўтра і ў тое, што ты, Пан Маршал, зробіш з нашай Айчыны моцную дзяржаву...».

Януш Радзівіл нагадаў, што Пілсудскі паходзіць са старадаўняга і заслужанага роду, які

«непарыўнымі ніцямі звязаны з гэтым краем».

Яўстах Сапега запэўніў, што землеўладальнікі гатовы аказаць усебаковую падтрымку кіраўніку дзяржавы:

«Мы верым у тваю місію, верым, што ты стаіш над амбіцыямі, спрэчкамі і нянавісцю, верым, што служыш толькі Айчыне і дзеля гэтага па меры нашых сіл гатовы стаць у адзін шэраг з табой»³.

¹ Гісторык Баляслаў Таўрагінскі ў сваёй кнізе “Z dziejów Nieświeża” памылкова перанёс гэту падзею на 27 кастрычніка (с. 175), што спарэдзіла блытаніну ў некаторых пазнейшых публікацыях. Аднавіць ход падзей дазваляюць матэрыялы тагачасных газет, якія даволі падрабязна асвятлялі гэты візіт.

² Przebieg uroczystości w Nieświeżu // Słowo – 1926 – 27 października (№ 251) – S. 2.

³ Słowo – 1926 – 27 października (№ 251) – S. 1–2.

Прысутныя гучна падхапілі вокліч Сапегі: «Няхай жыве Пан Маршал!». Пілсудскі ў сваю чаргу ўзняў тост за род Радзівілаў:

«каб заставаўся такім жа вечным, як гэтыя старыя мury»¹.

Пасля абеду маршал пайшоў адпачываць у адмыслова прыгатаваныя пакоі. У 20.00 адбылася вячэра, калі за стол селі каля 60 чалавек, а ў 21.00 у залах палаца распачаўся свецкі раут, на які было запрошана 200 гасцей. У 22.20 кіраўнік дзяржавы пакінуў палац².

Аднадзённы візіт выклікаў неверагодную грамадскую цікавасць. Выпуск віленскай газеты «Słowo», дзе распавядалася пра наведванне Пілсудскім Нясвіжа, раскупілі апоўдні ў дзень выхада, у сераду 27 кастрычніка. Пад вечар за нумар ахвочыя плацілі 1 злоты пры намінальным кошце 20 грошай³. Ад пятніцы 29 кастрычніка ўсе жадаючыя маглі набыць фотаздымкі «гістарычных урачыстасцей у замку Радзівілаў» у атэльё Антона Скур'ята ў Вільні, на вуліцы Міцкевіча, 9⁴. Гэты фатограф прысутнічаў на цырымоніях у касцёле, замку і зрабіў серыю здымкаў, якія сталі хрэстаматыйнымі.

Хаця прадстаўнікі ўлады ўсяляк падкрэслівалі, што ў Нясвіжы не праводзілася ніякіх палітычных перамоваў, а арыстакраты сабраліся на сямейную ўрачыстасць радзівілаўскага дому, у гэта ніхто не паверыў. З'езд «крэсовых зуброў» стаў палітычнай сенсацияй. Англійская прэса нават пусціла чутку, што тут абмяркоўваліся планы раялістаў па вылучэнні Радзівіла на польскі трон⁵. Варшаўскія палітычныя колы задаваліся пытаннем: «Ці не збіраюцца манархісты, што з'ехаліся ў Нясвіж, абвясціць Пілсудскага каралём і вялікім князем?»⁶. Гэтыя чуткі не адпавядалі сапраўднасці, але яны паспрыялі таму, што Нясвіжскі замак аказаўся ў цэнтры грамадскай увагі.

¹ Słowo – 1926 – 27 października (№ 251) – S. 1.

² Przebieg uroczystości w Nieświeżu // Słowo – 1926 – 27 października (№ 251) – S. 2.

³ Nasz numer wczorajszy // Słowo – 1926 – 28 października (№ 252) – S. 2.

⁴ Słowo – 1926 – 29 października (№ 253) – S. 1.

⁵ Roshkowski, W. Antoni Albrecht Wilhelm Radziwiłł (1885–1935) [źródło elektroniczne] – Tryb dostępu: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-albrecht-wilhelm-radziwill> – Data dostępu 03.09.2018.

⁶ Słowo – 1926 – 27 października (№ 251) – S. 1.

Праз тры гады князь Альбрэхт зноў прымаў у замку высокага госця. Гэтым разам ім быў Прэзідэнт Польскай Рэспублікі Ігнаці Масціцкі, які ажыццяўляў паездку па Наваградскаму ваяводству. У Нясвіж ён прыбыў 23 верасня 1929 г. У рамках нашай тэмы мы не станем разглядаць урачыстасці, якія праходзілі ў горадзе. Звернем увагу на тое, як была арганізавана сустрэча ў самім замку. У гонар высокага госця з вежы часова спусцілі радзівілаўскі штандарт, узняўшы замест яго прэзідэнцкі – з Белым Арлом на чырвоным палотнішчы. Пасля таго як нясвіжскі ардынат паднёс І. Масціцкаму на дзядзінцы традыцыйны хлеб-соль, кіраўнік рэспублікі па сходах падняўся ў княжацкія сені на другі паверх палаца, дзе яго сустракалі дамы з арыстакратычных фамілій на чале з Ізабэлай Радзівіл (жонкай давыд-гарадоцкага ардыната Караля) і Тэрэзай Любамірскай з Радзівілаў. Адсюль па параднай лесвіцы, засланай чырвоным дываном, прэзідэнт прайшоў на трэці паверх. На сходах былі расстаўлены шлемы і панцыры, а сцены ўпрыгожвалі карціны з сюжэтамі радзівілаўскай гісторыі. У Гетманскай зале на трэцім паверсе (сёння – Залатая зала) Масціцкага зноў чакаў гаспадар замка. Ролю сваеасаблівай «ганаровай варты» выконвалі рыцарскія даспехі ў поўны рост, якія стаялі ўздоўж сцен, а на пілястрах былі развешаны слукцкія паясы¹. У параўнанні з прыёмам Ю. Пілсудскага сустрэча І. Масціцкага праходзіла больш сціпла. Нясвіжскі ардынат звярнуўся да яго з кароткай прамовай, і пасля пратакольнага чаю прэзідэнт на аўтамабілі рушыў у Клецк. Банкет у Вялікай каміннай зале адбываўся без самога высокага госця².

Роля гасціннага гаспадара патрабавала ад князя Радзівіла істотных выдаткаў. Між тым становішча ардынацыі было далёка не ідэальным. Асабліва вострай фінансавая праблема стала ў час эканамічнага крызіса 1929–1933 гг. Варшаўскі журналіст Конрад Вжос, які наведваў Нясвіж у гэты перыяд, адзначаў, што замест 600 злотых штотыдзень на ўтрыманне замка выдзялялася толькі 120. З 168 пакояў 140 былі замкнутымі і нават не ацяпляліся³. Нават калі дапусціць, што журналіст мог свядома згусціць

¹ Prezydent w Nieświeżu // Słowo – 1929 – 24 września (№ 219) – S. 1.

² Tawroginski. B. Z dziejów Nieświeża... s. 176.

³ Krajwski, A. Jak II Rzeczpospolita pasa zaciskała [źródło elektroniczne] – Tryb dostępu: <http://spoleczenstwo.nesweek.pl/jak-ii-rzeczpospolita-pasa+zaciskała,20502,1,1.html> – Data dostępu 03.09.2018.

фарбы, то і ў гэтым разе трэба прызнаць, што ўтрыманне фамільнай рэзідэнцыі вымагала ад Альбрэхта Радзівіла значных высілкаў.

У міжваенныя гады замак пачаў выкарыстоўвацца як турыстычны аб'ект. Перыпетыі ваеннага часу не зменшылі яго прывабнасці, што падкрэслівалі сведкі. Віленскі журналіст Станіслаў Мацкевіч пісаў:

«Нясвіж я спазнаў у 1924 г... Велізарны замак складаўся з сотняў залаў, аздобленых сотнямі радзівілаўскіх партрэтаў, сотнямі даспехаў і развешанымі слуцкімі паясамі, зробленымі з ядвабу, з арыгінальным узорам, а таксама ўрэшце сотнямі аленіх і ласіных рагоў. Камплектаў зброі было ў Нясвіжы каля дзвюх тысячачаў... У самім замку адзіным асвятленнем былі свечкі. Святло тых свечак, неспакойнае і драматычнае, падала на фарбы старажытных партрэтаў, адбівалася бляскам у даспехах. Гэта рабіла незвычайнае ўражанне. Маім захапленнем есць турыстыка, наведваў шмат краін у Еўропе, але Нясвіж і Палессе – гэта мае найбольшыя і найглыбейшыя ўражанні»¹.

Гэты ж аўтар пазней адзначаў, што старонні чалавек у замкавых пакоях, сярод зброі, партрэтаў і мэблі розных эпох, пачуваецца нібы ў зачараваным каралеўстве мінулых часоў².

Эпізядычныя згадкі аб наведванні Нясвіжа турыстамі раз-пораз трапляюцца на старонках прэсы. Так, у жніўні 1928 г. тут пабывалі 11 сяброў наваградскага спартыўнага клубу «Свіцязь» – удзельнікі веласіпеднай вандроўкі. Іх сардэчна прывітаў асабіста Альбрэхт Радзівіл, а замак уразіў багачем гістарычных артэфактаў³. Паступова яго наведванне стала традыцыяй. Турыстычны «Праваднік па Польшчы», выдадзены ў 1935 г., уключыў замак у пералік галоўных помнікаў Нясвіжа разам з фарным касцёлам і Слуцкай брамай. Для наведвання патрабаваўся дазвол адміністрацыі, атрымаць які можна было звярнуўшыся ў турыстычны адзел гарадскога кіраўніцтва. Складальнікі правадніка асабліва падкрэслівалі, што шлях да замка пралягае праз браму, упрыгожаную каванымі радзівілаўскімі арламі, каля якой знаходзіцца статуя св. Яна

¹ Мацкевіч. С. Дом Радзівілаў // Спадчына – 1999 – № 2 – С. 207.

² Cat. S. p. Książę Albrecht Radziwiłł // Słowo – 1935 – 19 grudnia (№ 348) – S. 2.

³ Z wycieczki kolarskiej // Życie Nowogrodzkie – 1928 – 29 sierpnia (№ 203) – S. 3.

Непамуцэна сярэдзіны XVIII ст., а ў самім палацы, акрамя вялікіх калекцый мастацкіх твораў (карцін, паясоў, зброі), захоўваецца ўнікальны архіў старадаўніх актаў¹. На жаль, невядома, як быў спланаваны маршрут турыстаў і якія менавіта пакоі з'яўляліся даступнымі для агляду. Таксама няма звестак, ці бралі адмысловую плату за наведванне княжацкай рэзідэнцыі.

18 снежня 1935 г. Альбрэхт Радзівіл памёр у Варшаве ў сваім палацы на Алеях Уяздоўскіх. Адметна, што Ст. Мацкевіч, які добра ведаў нябожчыка, у некрологу назваў яго

*«годным захавальнікам замка сваіх продкаў»*².

Менавіта ў часы Альбрэхта Нясвіжу было наканавана ў апошні раз стаць цэнтрам палітычнага і свецкага жыцця. Гэта была фінальная спроба вярнуць фамільнай рэзідэнцыі былыя веліч і бляск. Спроба, якая не магла скончыцца паспяхова, але яна, прынамсі, была зроблена. Пахаванне князя Альбрэхта, якое прайшло ў Нясвіжы 15 студзеня 1936 г., стала сумнай нагодай для таго, каб у замку чарговы раз сабралася вялікая колькасць народу. На цырымонію прыбылі сваякі памерлага, яго дачка Эльжбета, прадстаўнікі дамоў Сапегаў, Браніцкіх, Тышкевічаў, Патоцкіх, Плятэраў, Чацвярцінскіх і Чартарыйскіх, праваслаўныя і каталіцкія святары, дэлегацыі 1-га, 10-га і 27-га ўланскіх палкоў, службоўцы радзівілаўскай адміністрацыі, леснікі, прадстаўнікі нясвіжскай грамадскасці. Развітальную імшу ў замкавай капліцы адслужыў пінскі біскуп Букраба. На дзяцінец труну на плячах вынеслі дзесяць леснікоў (гаёвых), а з палацавага балкона было сказана некалькі развітальных прмоваў. Нарэшце перад тым як пахавальны картэж рушыў да фарнага касцёла, з замкавай вежы прагучала працяглая мелодыя трох палюўнічых ражкоў, якія нібыта праводзілі князя ў апошні шлях³.

Пасля смерці Альбрэхта Антонія ардынацыя перайшла да яго малодшага брата Леана Уладзіслава Радзівіла. Ён не надаваў асаблівай

¹ Przewodnik po Polsce w 4 tomach. – Warszawa, 1935. – Т. 1. Polska północno-wschodnia. – S. 88.

² Cat. S. p. Książę Albrecht Radziwiłł... s. 2.

³ Tawroginski, B. Z dziejów Nieświeża... s. 180–181; A. P. K. Ostatnia podróż Pana na Nieświeżu i Klecku // Słowo – 1936 – 17 stycznia (№ 16) – S. 3.

увагі свецкаму жыццю, больш засяродзіўся на гаспадарчай дзейнасці. Таксама князь някепска маляваў, любіў паляванне. Мы не маем звестак пра візіты ў Нясвіж у гэты час нейкіх уплывовых асоб. Але захаваўся каштарыс на ўтрыманне замка ў перыяд з 1 ліпеня 1936 г. па 30 чэрвеня 1937 г., які прадстаўляе немалую цікавасць для даследчыка¹.

За год на патрэбы замка, яго гаспадароў і службоўцаў было выдаткавана 143 107,60 зл. У гэтую суму ўваходзіць кошт прадуктаў, дроваў, фуража з ардынацкіх уладанняў, якія дастаўляліся ў рэзідэнцыю ў натуральным выглядзе. Агульны кошт натуральных паставак складаў 37 363,28 зл., або 26 % ад усёй сумы².

Больш чым трэцяя частка выдаткаў пайшла на ўтрыманне прыслугі – 54 413,40 зл.³ З гэтай сумы 1476,45 зл. было выдаткавана на пашыў фарменнага адзення, 39 702 зл. – на зарплаты і пенсіі замкавым работнікам і садоўнікам; дроваў на ацяпленне жылых памяшканняў было выдзелена на 1147,86 зл., прадуктаў з княжацкіх маёнткаў (пшаніцы, жыта, ячменя, бульбы, малака і рыбы) – на 11 495 зл. Яшчэ адным важным артыкулам з’яўляліся выдаткі на княжацкую кухню. На яе пайшло 21 081,91 зл. (з іх 2654,82 – на разнастайныя напоі (віно, гарэлку, піва, квас, содавую ваду))⁴. Немалыя сродкі патрабаваліся на асвятленне і ацяпленне замкавых пакояў. За год на гэтыя мэты было патрачана 6761,68 зл. наяўнымі грашыма і дастаўлена дроў з лясоў ардынацыі на 11 324 зл. Разам – 18 085,68 зл., або 12,6 % усіх выдаткаў⁵. Утрыманне княжацкага гаража каштавала 7115,74 зл. З іх 4455,19 зл. пайшло на бензін, 831,40 зл. – на выплату аўтамабільнага падатку, астатнія грошы выдаткоўваліся на рамонт аўтамабіляў і набыццё неабходных матэрыялаў⁶.

З каштарыса вынікае, што ў замку безупынна ішлі рамонтныя работы, замена мэблі і абіцця ў асобных пакоях. Пад кіраўніцтвам інжынера

¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ) – ф. 694 – воп. 1 – спр. 129.

² НГАБ – ф. 694 – воп. 1 – спр. 129 – арк. 3адв.

³ НГАБ – ф. 694 – воп. 1 – спр. 129 – арк. 3.

⁴ НГАБ – ф. 694 – воп. 1 – спр. 129 – арк. 1.

⁵ НГАБ – ф. 694 – воп. 1 – спр. 129 – арк. 2адв.

⁶ НГАБ – ф. 694 – воп. 1 – спр. 129 – арк. 2адв.

Валканоўскага і тэхніка Рыбачка быў праведзены рамонт замкавых сцен¹, надбрамнай вежы, пакояў на 2-м і 3-м паверхах, адміністрацыйных пабудоваў. Для спален князя і княгіні, кабінета Леана Уладзіслава, пакояў княжычаў Антонія і Ежы была набыта новая мэбля: фатэлі, тумбачкі, столікі, крэслы. Для афармлення Паляўнічай залы закупілі зялёнае сукно і жалезную печку. Сярод набытага ў гэты час інвентара таксама фіксуецца акварыум (151,56 зл.), вазок для чая (166,55 зл.), барны столік (25 зл.), дыван з меха барсукоў (94 зл.), парцалянавы сервіз (300 зл.), вазок для поні (403,31 зл.), інвентар для гульні ў гольф (198,95 зл.), пісталет для малярных работ (22,30 зл.) і інш.

Апісанне тагачаснага палацу пакінуў нясвіжскі гісторык і архівіст Баляслаў Таўрагінскі. Паводле яго ў 1937 г. у замку налічвалася 168 пакояў і залаў. Найбольш прадстаўніча выглядала Гетманская зала на трэцім паверсе (сучасная Залатая), дзе знаходзіліся 22 слупкіх пояса, зброя і раставыя партрэты вялікіх гетманаў літоўскіх².

«На так званай “чырвонай” лесвіцы з правага боку знаходзіцца агромністае палатно невядомага мастака, на якім выяўлены князь Міхал Казімір Радзівіл, вялікі гетман літоўскі, які праводзіць парад войска перад каралём Аўгустам III у 1744 г. З левага боку знаходзіцца іншая карціна, на якой адлюстравана наданне імператарам Карлам V княжацкай годнасці Мікалаю Радзівілу Чорнаму. Трэцяя карціна прысвечана вяселлю Клемяніны Сабескай з Якубам III Сцюартам. З Гетманскай залі праз бильярды пакой можам прайсці ў вялікую Паляўнічую залу (былую партрэтную), а далей – у найстарэйшыя пакоі, у якіх жыве цяперашні ардынат Леан Радзівіл»³.

Короткачасовы перыяд гаспадарання князя Леана быў азмрочаны пажарам перад Калядамі 1938 г. Днём 24 снежня адміністратар замка Л. Наркевіч-Ёдка заўважыў полымя, якое шугала ў вокнах левага крыла. Па тэлефону сігнал трывогі быў перададзены ў пажарную каманду. Пакуль прыбылі пажарнікі, агонь ахапіў ці не ўвесь трэці паверх. Неўзабаве да

¹ НГАБ – ф. 694 – воп. 1 – спр. 129 – арк. Задв.

² Tawroginski, B. Z dziejów Nieświeża... s. 213.

³ Tawroginski, B. Z dziejów Nieświeża. s. 213.

нясвіжскіх стражакоў далучыліся каманды выратавальнікаў з Гарадзей і Стоўбцаў, а таксама – жаўнеры і афіцэры 27-га ўланскага палка. На аўтамабілі прыехаў Леан Радзівіл, які ў той дзень знаходзіўся на паляванні. Аказалася, што пажарныя лесвіцы не дастаюць да верхняга паверха, а ў замёрзлых замкавых рвах бракуе вады для помпаў. Яе давлялося набіраць у ставах, прабіваючы лёд, і везці ў бочках да замка. Ад агню пачала плавіцца бляха, якой быў накрыты дах левага корпуса. Калі нарэшце запрацавалі помпы, моцныя струмені вады абрынуліся на столь капліцы, якая ўжо была пашкоджана полымем, і абвалілі яе. Тым не менш агонь быў стрыманы. Таксама ўдалося не дапусціць яго распаўсюджвання ў бок бібліятэкі і архіва, уратаваўшы гэты скарб ад знішчэння. Барацьба з агнём доўжылася шэсць гадзін. Да 22.00 пажар быў ліквідаваны¹. Варта, утвораная з вайскоўцаў, шчыльным колам атачыла замак, прадухіляючы магчымыя выпадкі марадзёрства. У 5 гадзін раніцы полымя зноў шуганула ў адным з пакояў, але гэтым разам было хутка патушана.

Вынікам пажара стала поўнае знішчэнне былой Каралеўскай залы (сучасная Тэатральная), часткі даху, падлогаў і столяў у прылеглых да яе пакоях. У капліцы абваліўся дах, але ў цэлым яе ніжні ярус ад полымя не пацярпеў. Гэтак сама не пацярпелі і гістарычныя каштоўнасці (кнігі, дакументы, карціны), якія захоўваліся ў замку². Следства высветліла, што пажар пачаўся з пакоя аднаго са службоўцаў, дзе ад жару занялася драўляная бэлька, якая прымыкала да печы. Паколькі пакой быў зачынены, на гэта ніхто не звярнуў увагі і полымя распаўсюдзілася па ўсім памяшканні³.

Наступствы пажару заўважаліся і праз некалькі месяцаў. Прынамсі ў дарожных нататках пісьменніка Валянціна Катаева, які прыбыў у Нясвіж, з аддзеламі Чырвонай арміі ў верасні 1939 г. згадваецца рамонт, які ішоў у адным крыле замку:

«...стаяла лесвіца. Частка сцяны бялела новай тынкоўкай»⁴.

¹ Pożar na zamku w Nieświeżu // Słowo – 1938 – 28 grudnia (№ 355) – S. 1; Dalsze szczegóły pożaru Zamku w Nieświeżu // Słowo – 1938 – 29 grudnia (№ 356) – S. 1.

² Pożar na zamku w Nieświeżu... s. 1; Szychowski. K. Po pożare zamku nieświeżskiego // Słowo – 1938 – 30 grudnia (№ 357) – S. 3.

³ Dalsze szczegóły pożaru Zamku w Nieświeżu... s. 1.

⁴ Катаев, В. Почти дневник. – Москва : Советский писатель, 1962. – С. 208.

Разам з тым уласна палац, камяніца, паўднёвая і ўсходняя галерэі захавалі свае інтэр'еры, якія моцна ўразілі таго ж В. Катаева:

«Кожны пакой быў велічынёй з глядзельную залу невялікага тэатра. Некаторыя з іх былі ў два света. Асабліва кідалася ў вочы, што сцены паўсюль былі беленыя. Іх грубая, нават казарменная, бель падкрэслівала багацце мэблі, паркетаў... масіўных паліраваных дзвярэй, вялікіх люстэркаў у тонкіх залатых рамах... Мы бачылі грандыёзную паляўнічую залу, засланую футрамі мядзведзяў, ваўкоў, лісіц. На доўгіх сталах была раскладзена паляўнічая зброя... На сценах віселі рогі аленяў, ласёў, іклы дзікоў... Тут жа быў зроблены хатні цір, дзе на чорным фоне былі бачныя белья зайцы і алені. Потым мы агледзелі рыцарскую залу... Шэраг рыцараў стаяў уздоўж белых сцен, ззяючы тусклым срэбрам і золатам. Стаялі вершнікі са страусавымі пёрамі на закратаваных шлемах. Мы не агледзелі яшчэ і чацвёртай часткі замку, як стаміліся...»¹.

На пачатку верасня 1939 г. Нясвіж стаў прытулкам для многіх прадстаўнікоў польскай арыстакратыі. Ратуючыся ад вайны, сюды, на ўсходнюю мяжу дзяржавы, прыехалі генералы Шаптыцкі і Філіповіч разам з дочкамі. Тут жа знаходзілася княгіня Марыя Ружа Радзівіл з Браніцкіх, хоць звычайна восенню яна з'язджала ў Італію. У замку жыў апошні ардынат Леан Радзівіл разам з жонкай і малодшым сынам Ежы (старэйшы, Антоній, быў на фронце)². Спадзяванні ўсіх гэтых асоб пераचाкаць неспакойны час у адноснай бяспецы выявіліся марнымі. 17 верасня 1939 г. у прыгранічны горад уступілі перадавыя аддзелы Чырвонай арміі. Радзівілы і іх госці былі арыштаваны, а замак абвешчаны дзяржаўнай уласнасцю. Пачыналася новая старонка яго гісторыі.

---

¹ Катаев, В. Почти дневник... с. 209–210.

² Niedźwiedzka, Z. Ocalić od zapomnienia... s. 47.